

FELSEFE DÜNYASI

2008/1 Sayı: 47

YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR

ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Necati ÖNER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Ahmet İNAM

Yazı Kurulu
Prof. Dr. Necati ÖNER
Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Doç. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Doç. Dr. İsmail KÖZ

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S INDEX ve
TÜBİTAK /ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ
P.K. 21 Yenışehir / ANKARA
Tel&Fax: 0.312 231 54 40

Fiyatı: 15 YTL (KDV Dahil)

Banka Hesap No:
Vakıfbank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
OSTİM Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad. 358. Sk. No: 11 Y.Mahalle / ANKARA
Tel: 0.312 354 91 31 (Pbx) • Fax: 0.312 354 91 32

İRÂDE ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNUNUN ÇÖZÜMSÜZLÜĞÜ ÜZERİNE

E. Funda NESLİOĞLU*

İrade özgürlüğü, tarih boyunca birçok düşünce sistemi içerisinde değinilmesi kaçınılmaz bir konu olmasıyla felsefede yadsınamayacak bir öneme sahiptir. Bunun en temel nedeni, irade özgürlüğünü sorun yapan etmenin aslında insanın doğayla ilişkisinin bilgi biçimini alış sürecine ilişkin olmasıdır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken – belki de insanın bilgi edinme eyleminin doğasını sergilemesine – irade özgürlüğü sorunu üzerine sunulan düşüncelerin, her ne kadar aynı ya da benzer kavramları, araçları kullanıyormuş gibi görünseler de bu kavramlara yükledikleri anlamlarda ve araçları kullanma yöntem ve amaçlarında farklılıklar gösteriyor olmalarıdır. İrade özgürlüğü sorununun çözümünü ve olası bir çözüme ulaşma yolunu bir matematik ya da fizik problemindekinden ayıran temel özellik de bu noktadan kaynaklanıyor olsa gerek; yani irade özgürlüğü sorununu çözmeye girişmeden önce neden sorun olduğu, sorun olup olmamasının ne gibi başka sorunlara yol açtığı, çözüm için kullanılan araçların ve dahası çözüm ile çözen/insan arasındaki iletişimin/etkileşimin açıklanmaya ve gerekçelendirilmeye ihtiyaç duyuyor olması, özgürlük sorununu diğer pekçoğundan ayıran en temel özelliklerdir.

İrade özgürlüğü genel olarak, doğada olduğu varsayılan türden bir nedenselliğin insan için de olanaklı olup olamayacağı; bu türden bir nedenselliğin evrensellik ilkesine tâbi olup olmadığı; irade özgürlüğünün insan eylemlerinin bir nedeni mi, yoksa bir sonucu mu olduğu; bu tür bir özgürlüğün ahlâksal sorumluluğu nasıl olanaklı kıldığı, dolayısıyla seçme özgürlüğünün olup olmadığı sorunlarıyla yakından ilişkilidir. Bu sorularla ilgili sergilenen yaklaşımların farklılığı, irade özgürlüğü sorununun çözüm olanakları arasındaki ayırıcı noktaları belirginleştirir.

İrade özgürlüğü için sunulan çözümlerin en önemlilerinden biri deterministlerinkidir; temsil ettikleri görüşe göre genel anlamda insan eylemlerinde özgür olamaz, tüm eylemleri belirlenmiştir ve dolayısıyla özgürlük düşüncesi tamamen bir yanılsamadır. Holbach insanın, kalıtsal ve çevresel etmenlerin bir ürünü olduğu düşüncesindedir ve bu koşulların dışına çıkamayan insanın da irade özgürlüğüne sahip olamayacağını ifade eder.¹ Hâlbuki bu tür koşulları reddetmeksizin irade özgürlüğünün olabileceğini savunanlar da vardır; J.S. Mill bunlardan biridir. Mill'e göre kişinin birtakım dışsal etmenlerce (kalıtsal ve çevresel olarak) belirlenmiş olması, insanın karakterinin kısmen kendisi tarafından da belirlenme olasılığını dışlamaz ve hatta bu olasılıkla çelişmez de. Mill bir anlamda, determinizmi reddetmeksizin irade özgürlü-

* ODTÜ, Felsefe Bölümü.

¹ Baron D'Holbach, "Determinism Rules Out Free Will", *Free Will and Determinism*, Editör: Bernard Berofsky, Harper & Row: New York 1966, s. 296-306.

ğünü savunmanın olanaklı olduğuna işaret eder.²

Katı bir determinist olan Brand Blanshard, seçimlerimizin (*sonuç*) aslında geçmişimizin (*neden*) birer ürünü olduğunu iddia eder ve bu yolla insanın seçme özgürlüğünün olmadığını kanıtlamaya çalışır.³ Blanshard'ın tezini şöyle özetleyebiliriz: "Geçmiş", olup bitmiş nesnel olaylar, durumlar bütünü; insan ise, bunları nesnel olarak kavrayan *nesnel* bir varlıktır. Anlamanın, kavramanın tek yolunun olguyu olduğu kadar insanı da nesne durumuna indirgemek olduğunu benimseyen Blanshard gibi deterministler, insanın nesne (*kavranan*) olduğu kadar özne (*kavrayan*) olduğunu gözardı ederler. "Geçmiş" olup bitmiş nesnel olaylar bütünü olmakla beraber, bunları kavrayan (*kavrar*ken de *yorumlayan*), sadece nesne olmayan insanın varlığı gözardı edilmektedir. Bunu yaparken de, "geçmiş" ve "insan" tanımlamalarına, resmettikleri determinist evren anlayışını destekleyen bir içerik atfederler ve böylelikle tanımladıkları türde bir evrende yeri olmayan irade özgürlüğünü de reddederler. Oysa insan bilinci kadar "geçmiş" de insan bilincindeki yansımasıyla durağan bir yapıda değildir; ne geçmiş ne de alışkanlıklar, güdüler, çağrışımlar mutlak bir durağanlık ve aynılık göstermezler.

Zorunluluk kavramından vazgeçmeyi öneren Mill'in bu yaklaşımı, bir anlamda ılımlı bir determinizmin de habercisidir. Mill, *neden-sonuç* ilişkisinin mutlak olarak süregeldiği bir fizik alan ile bu türden bir ilişkinin ya da ardıllığın zorunlu olmadığı ikinci bir alan ayrımı yapar. Mill'e göre fizik dünyasındaki neden-sonuç ilişkisinin aynısının insanda istem-eylem olarak ortaya çıktığını düşünmek ve dolayısıyla irade özgürlüğünün olmadığını ileri sürmek tamamen bir yanılsamadır. Çünkü Mill'e göre kişinin karakteri sadece dışsal etmenlerce belirlenmez, fizik alanındaki türden neden-sonuç ilişkisinin olmadığı kişinin kendisinden kaynaklanan nedenler tarafından da belirlenir, yani kişi kendi kendini yapılandırabilen bir güce sahiptir.

İrade özgürlüğüyle ilgili tartışmalardaki odak noktası, "ben" in nasıl tasarlandığı ve hangi etmenlerce kurulduğudur. Mill'in de kısmen ortaya koyduğu gibi ya da Holbach gibi bazı deterministlerin usullerindeki asıl sorun, kişiyi "ben" yapan etmenlerin *dışında* başka bir "ben" in (ya da tüm bu tasarımların *dışında* bir "ben" in) yokluğunun, irade özgürlüğüne sahip olunmadığının *nedeni* olarak sunmalarıdır. İnsan kalıtsal ve çevresel etmenlerce belirlenir/belirlenmiştir dendiğinde deterministlerin görüşlerinin doğruluğu (bu hâliyle) yadsınamaz. Ama farklı bir açıdan bu yaklaşımlar yorumlandığında ise, bu görüşlerin irade özgürlüğünün olmadığı sonucunu getirecek bir içerik taşımadığı da görülür. Yani "ben" in, çevresel ve kalıtsal etmenlerce belirlenmiş olmanın *dışında* varolamayacağından dolayı "ben" in özgür olamayacağı sonucu doğru olamaz; asıl olan o etmenlerin *dışında* (üzerinde irade özgürlüğü probleminin tartış-

² John Stuart Mill, *System of Logic Ratiocinative and Inductive Being A Connected View of The Principles of Evidence and The Methods of Scientific Investigation*, Book 6, Ch. 2, J.W. Parker, London 1964, s. 214-222.

Ayrıca bkz. J.S. Mill, "Of Liberty and Necessity", *Mill's Ethical Writings*, Editör: J. B. Schneewind, Collier Books, New York 1965, s. 219-220.

³ Brand Blanshard, "The Case for Determinism", *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, Editör: Sidney Hook, New York University Press: New York 1958, s. 3-15.

labileceği bir zemin olarak) bir “ben”den sözedilebilmesinin zaten olanaksız olduğudur. Kalıtsal etmenleri, “ben”e uygulanan *dışsal etmenler* olarak ele alışı geçerliliği ise tartışmalıdır; bu tür etmenlerin ne kadar dışsal olduğu, ne kadar “ben”e *içkin* olduğu deterministlerin savunduğu kadar açık seçik bir doğruluğa sahip değildir.

İradenin özgür olmadığı düşüncesi çoğunlukla nedensellik ilkesine dayanarak savunulur. Model ve açıklamalarla çalışan bilim de temel olarak nedensellik ilkesini öngörerek, her şeyin bir nedeni olduğunu varsayar. J.R. Lucas bilimin görüş açısıyla kendimize baktığımızda, nasıl özgür olabileceğimizi göremeyeceğimizi söyler.⁴ Çünkü bilimsel yasaları ifade eden terimler her ne kadar tanımlayıcı ve açıklayıcı iseler, bir o kadar da indirgeyici özelliktedirler. Konu insan ve onun eylemleri olduğunda da aynı (fiziksel determinist) yaklaşım sürdürülmek istenir. Oysa insan davranışlarının nedenleri araştırılırken oluşturulan mekanik modeller ve sadece fizik terimleri içerisinde kalarak yapılan açıklamalar hiçbir zaman yeterli olmayacaktır. Çünkü bilimsel araştırmaların sınırı yoktur; bilim bu tür modeller ve açıklamalar geliştirmeyi sürdürecektir.⁵ Lucas mantıksal çıkarımların da gerçekliği ifade etmede ne kadar yetersiz olduğunu gösterirken, Gödel’in teoremini örnek olarak verir ve özgürlüğü bilimsel ve mantıksal terimlerin ışığında açıklamaya çalışmanın olanaksızlığından söz eder. Eğer fiziksel determinizmin savunduğu gibi evren sadece bilenebilir nesnel sistemi ise, o hâlde bu nesnelere bilen, bilme eylemini gerçekleştiren özne olarak “ben”in kendisi bu dünyada olamaz, nasıl ki –Wittgenstein’in ilk dönemlerinde belirttiği gibi – göz kendi görüş alanı içerisinde bir nesne olamıyorsa.

Her eylemin bir nedeninin olması, insanın kalıtsal ve çevresel etmenlerce belirlenmişliği determinizmi haklı kılmaya yeter mi? Eğer fiziksel determinizmin uygulanabileceği bir alan– ki doğa yasalarının sözkonusu olduğu bir alan olarak– ve yanı sıra doğa yasalarının açıklamakta ya da tanımlamakta yetersiz kaldığı farklı bir alan daha belirlendiğinde determinizm reddedilmiş mi olur? İrade özgürlüğü problemini *pseudo* bir problem olarak değerlendiren Moritz Schlick genel olarak determinizmin ne ispatlanacak ne de çürütülecek bir görüş olmadığından söz eder.⁶

Schlick, determinist ve indeterministler arasındaki tartışmanın da *pseudo* savlarla yürütüldüğünü belirtir; çünkü deterministler bütün olayların evrensel nedensellik ilkesine konu olduğunu ve dolayısıyla irade özgürlüğünden sözedilemeyeceğini savunurken, indeterministler bu tür bir zorunluluk ilkesinin yokluğunu “özgürlük” olarak düşünmüşler ve sonuçta aralarındaki tartışmalar da “spekülatif” bir niteliğe bürünmüştür. Başka bir deyişle bu iki görüş, aynı kavramlara farklı anlamlar yüklemektedirler. Schlick sorunu aşmaya çalışırken nedensellik ilkesinin evrensel olup olmadığının bilinmeyeceği ve “zorunluluk” ve “zorlama” kavramları arasında bir ayrımın olması gerektiği, farklı durumlara karşılık geldiklerini ve dolayısıyla zorunluluğun yokluğunun özgürlük olmadığını, ancak özgürlüğün zorlamanın yokluğu olduğunu savunur. Buna örnek olarak

⁴ John Randolph Lucas, *The Freedom of The Will*, Clarendon Press: Oxford 1970, s.1

⁵ A.g.y., s. 167

⁶ Moritz Schlick, “When is A Man Responsible?”, *Free Will and Determinism*, Editör: Bernard Berofsky, Harper & Row, New York 1966, s. 54-63.

da “yasa” kavramının iki anlamına dikkat çeker. Birincisi *doğa yasaları* olarak adlandırdığımız yasalardır. Bunlar, bir şeyin nasıl olduğunun ya da davrandığının bir tür betimlemeleridir, yani birer *formula*'dır. Diğeri ise, devletin koyduğu ve yurttaşlarının uymak zorunda olduğu kurallar, yasalardır. Schlick'e göre bu yüzden doğa yasaları için bir zorlamadan sözedilemez, bu yasalar sadece hâlihazırda olanı, varolanı betimlemekle, açıklamakla yetinir. Böyle bir uslamlamada öngörülen, özgürlükten, sadece insanlararası bir ilişkide sözedilebilir olduğudur.

Schlick'i de içinde sayabileceğimiz ılımlı determinist görüşün temel savını kabaca şöyle özetleyebiliriz: Biz her zaman neden-sonuç ilişkisine uygun olarak eylemde bulunmayız; insanda, fizik dünya için geçerli olan türde bir nedenselliğin işlemediği bir alanın varlığı sözkonusudur. Bu savda, insanın fizik dünyada olduğu gibi bir işleyişe sahip olan bir yan –doğada varolan zorunlu nedensellik ilişkisine uygun biyolojik olarak belirlenmiş– ve bir de zorunlu bir nedensellik ilişkisinin varlığından sözedilemeyen (psikolojik) bir yan öngörülmektedir. Farklı türden doğaları olan ve dolayısıyla farklı işleyişlere sahip bu iki yan nasıl tek bir varlık içerisinde olabiliyor? Bu noktada iki durumdan sözedebiliriz: (I) Ya ılımlı deterministlerin de kabul ettiği gibi doğada zorunlu bir nedensellik ilişkisi bir yanılsamadır; (II) ya da yukarıda sözü edilen insandaki psikolojik yan (ruh) da fizik dünyadakine benzer neden-sonuç ilişkisine uygun olarak işler ki o zaman da özgürlüğe yer açmak için fizik dünyadakinden farklı tutulan psikolojik yan, ayrı ikinci bir alan olarak belirlemek de böylece anlamlılığını yitirmiş olur. Aslında bu türden bir ayrı oluş kabul edilse bile, başka türden bir sorunla daha karşı karşıya kalıyoruz. O da bu iki farklı alanı tek bir varlıkta birleştiren başka bir etmenin varlığını kabul etmek zorunda oluşumuz; bu durum ise, tam da Hume'un eleştirdiği geleneksel felsefecilerin töz inanışlarına karşılık geliyor. Yani duyulur dünyanın ötesinde, kanıtlanabilir olmaktan uzak bu türden inanışların bir açıklama modeli olarak sunulması, Hume'un da belirttiği gibi savunulamaz.

ılımlı determinizmden farklı olarak, hem determinizmden hem de indeterminizmden nesnel varlık *tüm* varlık olarak görülür, irade özgürlüğünün kanıtlanabilir ya da çürütülebilir olması için ise bilgiyle ve yasayla özdeş kılınmasının zorunlu olduğu varsayılır. Bu, bilginin ve yasanın özgürlük için gereksiz olduğunu da göstermez belki, ama dikkat edilmesi gereken nokta, “ben”in özgürlüğünün, ne sadece görüngüler dünyası içerisinde kalan indirgeyici yaklaşımlarla biçimlenmiş imgelemlerle ne de sadece düşünce boyutunda kalarak yapılan çözümlemelerle kanıtlanabilir olmadığıdır. İrade özgürlüğünün olup olmadığı tartışmalarının güçlüğü de bu noktadan kaynaklanmaktadır. Kant bile insan özgürlüğü üzerine düşünmeye başladığında deneyim konusu yapılamayan bu gerçekliği (*noumenal* olanı), doğadaki herhangi bir nesne gibi fenomenal olana ilişkin terimlerle ifade etmekten kaçınmamıştır.

Deterministler nedenselliğin zorunlu olduğu düşüncesinden yola çıkarak irade özgürlüğünden sözedilemeyeceğini, çünkü kalıtsal ve çevresel etmenlerce belirlenmişliğin olduğu yerde “seçim”in olamayacağını düşünürler. Görüşleri determinizmin doğru olduğu varsayımı üzerinde temellendirilir. Warren Shibles ise, irade özgürlüğünün, genel terimlerle çözülebilecek bir problem olmadığını belirtir.⁷ Determinizm her ne

⁷ Warren A. Shibles, *Philosophical Pictures*, W.C. Brown Book Co., Dubuque, Iowa 1969, s. 69

kadar nesnel olanın araştırılmasında zorunlu bir düşünme formu ise de, irade özgürlüğü gibi bir konu için çeşitli yetersizlikler sergiler. Çünkü determinizmin fiziksel alan dışında da *mutlak* bir geçerliliğe sahip olduğunu düşündüğümüzde, genel terimlerin bazı noktalarda (sürekli) taşıdığı bir tür belirsizlikle karşı karşıya kalıyoruz. Örneğin, “determinizm doğrudur” önermesi bir noktada görünür olanın ötesinde başka bir şeyi de içermektedir. Lucas da felsefenin bir önermeler dizisinden çok –sürekliliği ve hareketliliği imleyen– bir eylem olduğunu söylerken benzer bir sorundan yola çıkar.⁸ Lucas’a göre determinizm doğruysa eğer, deterministlerin bu inancının da sadece kalıtsal ve çevresel etmenlerin bir sonucu olduğunu ileri sürer. Bu karşı çıkışın bile başlı başına, özgürlük probleminin mantıksal çıkarımlarla çözülemeyeceğinin bir göstergesi olduğunu düşünen Lucas, akıl yürütmenin ve bu yolla ulaşılan doğruluğun bile, özgürlüğü baştan varsaydığını vurgular.

İrade özgürlüğü sorununun çözümünde genel terimlerin, mantıksal çıkarımların, tutarlı/tutarsız saptamalarının gerçekliğe karşılık gelmesi konusunda bir tür belirsizlik sergilendiğini kabul edecek olursak, bu durumda, seçimlerin özgürce yapılabildiğinin, irade özgürlüğünün olup olmadığının ölçütü ne olacaktır? Eylem kuramı bu soruya cevap vermeye çalışan bir başka girişimi temsil eder. Bu kurama göre irade özgürlüğünden, ancak eylem alanında kalarak bahsedilebilir. Yani eyleyenin özgürlüğü ancak eyleminde, eylemiyle kanıtlanabilir. Oysa bu noktada insanın varlığı, fiziksel determinizmde biyolojik ve fiziksel etmenlerce sınırlı bir nesne olarak alınması gibi, eylem kuramında da sadece eyleyen olmakla sınırlandırılır. Dolayısıyla bu kuram, eyleyenin eylemlerindeki özgürlüğüne ilişkin konuşurken, insanı sürekli eylem hâlinde ve eylemleri ile sınırlanmış olarak almaktadır. Buna rağmen irade özgürlüğü için sadece eylemleri ölçüt olarak almanın yetersiz olduğunu kabul etsek bile, “ben”in özgürlüğünün kanıtlanmasında tam olarak neye ihtiyaç duyulduğu da o kadar açık değildir. Belki de bu yüzden Shibles irade özgürlüğü yerine sadece *seçme özgürlüğü*’nden söz edilmesinin daha uygun olacağını vurgular.⁹ Sonuçta irade özgürlüğü problemini, sadece şimdiye kadar tartıştığımız alan içerisinde kalarak çözmek olanaklı görünmüyor. Richard Taylor da bu tür bir olumsuzluğu aşmak amacıyla, bilimsel araştırmaların konusu olan durum ve olaylar gibi sınırlı bir alanda insandan söz etmek yerine “eyleyen” (*agent*) olarak kişiyi ele almanın daha doğru olacağını belirtir.¹⁰

İrade özgürlüğü problemiyle ilgili olarak sunulan tüm çözümler kendi içlerinde ne kadar tutarlı görünseler de, dayandıkları temeller dikkate alındığında birtakım boşluklar, açıklanması gereken bazı noktalar içerdikleri göze çarpmaktadır. Belki de Shibles’in önerisine uyarak irade özgürlüğü yerine, eyleyenin edimleri içerisinde sınırlı bir alanda kalarak sadece “seçme özgürlüğü”nden söz edilmeli. Fakat böyle bir durumda da bütün olarak “ben”i ele almak yerine, irade özgürlüğünün araştırıldığı alan/konu olarak eylemlerine indirgenmiş bir “ben”den söz edilebilir ancak; bu da insanın irade

⁸ Lucas, 1970, s. 2

⁹ Shibles, 1969, s. 65.

¹⁰ Richard Taylor, “Determinism and the Theory of Agency”, *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, Editör: Sidney Hook, New York University Press: New York 1958, s. 215-218.

özgürlüğünün olup olmadığının düşünülmesinde bir eksikliğe gözyummayaya neden olacaktır. Tüm bu noktalar, irade özgürlüğü probleminin ne determinist, ne indeterminist ne de diğer ele alınan görüşlerle çözülememiş olduğunu göstermektedir; çünkü bu yaklaşımlar gerçekliğe farklı bakış açılarını temsil ederken bir yerde "ben" kavramına farklı anlamlar ve içerikler yüklemektedir; bu türden bir farklı oluş, kendinin belirleyicisi de olabilen "ben" in irade özgürlüğüne sahip olmadığından daha çok, bu tür bir özgürlüğü reddetmenin o kadar kolay olmadığına işaret etmektedir. Sonuç olarak, irade özgürlüğünün olmadığını ispatlamanın da bu girişimler için kullanılan araçlar dikkate alındığında, pek de olanaklı olmadığı açıktır. Ve tüm bu noktalar gözönüne alındığında irade özgürlüğü sorunu sorun olmakla birlikte, çözümsüz olma özelliğinden sıyrılması oldukça güç görünmektedir.

ABSTRACT

ON THE UNSOLVABILITY OF THE PROBLEM OF FREE-WILL

The problem of the free-will has a special importance throughout the history of philosophy. The principal reason lying behind this importance is that the discussions whether our will is free or not are in fact related with the arguments explicating the nature-knowledge-human beings interaction. Determinists and indeterminists represent two main views for the solution of the problem. These ideas are being developed within a framework that one has to decide whether human beings are being determined by the environmental and genetic factors or not; and if we are determined by these factors, at what degree we are determined. In this paper, it is tried to point out that environmental and genetic factors cannot be used as a criteria for the solution of the problem of free-will. Hence, in terms of the discussions of the determinists and the indeterminists, it is argued that the problem of free-will remains unsolvable.

Key words: Free will, determinism, indeterminism, compulsion, choice.

KAYNAKLAR

- Blanshard, Brand, "The Case for Determinism", *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, Editör: Sidney Hook, New York University Press: New York 1958, s. 3-15.
- D'Holbach, Baron, "Determinism Rules Out Free Will", *Free Will and Determinism*, Editör: Bernard Berofsky, Harper & Row: New York 1966, s. 296-306.
- Lucas, John Randolph, *The Freedom of The Will*, Clarendon Press: Oxford 1970.
- Mill, John Stuart, *System of Logic Ratiocinative and Inductive Being A Connected View of The Principles of Evidence and The Methods of Scientific Investigation*, Book 6, Ch. 2, J.W. Parker, London 1964.
- Mill, John Stuart, "Of Liberty and Necessity", *Mill's Ethical Writings*, Editör: J. B. Schneewind, Collier Books, New York 1965, s. 214-222.
- Schlick, Moritz, "When is a Man Responsible?", *Free Will and Determinism*, Editör: Bernard Berofsky, Harper & Row, New York 1966, s. 54-63.
- Shibles, Warren A., *Philosophical Pictures*, W.C. Brown Book Co., Dubuque, Iowa 1969.
- Taylor, Richard, "Determinism and the Theory of Agency", *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science*, Editör: Sidney Hook, New York University Press: New York 1958, s. 211-218.
- Wiggins, David, "Towards a Reasonable Libertarianism", *Essays on Freedom of Action*, Editör: Ted Honderich, Routledge & Kegan Paul: London, Boston 1973, s. 33-61.